

تاریخ سیاسی-اجتماعی مصر پس از اسلام

از فتح اسلام تا پایان حکومت سفیانیان (۲۰-۶۴ق)

دکتر فیروز آزادی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۳۹۴

آزادی، فیروز، ۱۳۴۸ -

تاریخ سیاسی - اجتماعی مصر پس از اسلام / فیروز آزادی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴.

هشت: ۳۸۲ ص. مصور - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۳۲۷: تاریخ؛ ۷۹)

ISBN: 978-600-298-107-3

بها: ۱۴۵۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۳۵۳]-۳۷۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

مندرجات: از فتح اسلام تا پایان حکومت سفیانیان (۲۰-۶۴ق.)

۱. مصر - تاریخ - قرن ۱ ق. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان

۹۳۲/۰۱

DT۸۳ / ۴ت۲ ۱۳۹۴

شماره کتابشناسی ملی

۳۹۱۸۵۶۳

تاریخ سیاسی - اجتماعی مصر پس از اسلام

از فتح اسلام تا پایان حکومت سفیانیان (۲۰-۶۴ق)

تألیف: دکتر فیروز آزادی (عضو هیئت علمی دانشگاه فرهنگیان)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ویرایش و صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۴

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۱۴۵۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰)

نمبر: ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱، ص. پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu

فروش اینترنتی

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

این کتاب به عنوان منبع درسی و کمک‌درسی در زمینه تاریخ اسلام و کشورهای مسلمان برای دانشجویان رشته‌های تاریخ اسلام و تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد فراهم آمده است که البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسنده گرامی، آقای دکتر فیروز آزادی، و نیز ناظران محترم طرح، حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی و دکتر حجت‌الله جودکی تشکر و قدردانی کند.

فهرست مطالب

پیشگفتار ۱

فصل اول: روش تحقیق و شناخت منابع

فرضیه‌ها و پرسش‌ها.....	۸
پرسش‌ها.....	۸
فرضیه‌های تحقیق.....	۹
شناخت و نقد منابع.....	۱۰
۱-۱. منابع فتوح.....	۱۱
۱-۲. منابع تاریخ محلی مصر.....	۱۶
۱-۳. کتب انساب.....	۲۳
۱-۴. منابع فتن و غارات.....	۲۵
۱-۵. منابع تاریخ عمومی اسلام.....	۲۶
۱-۶. منابع فرهنگنامه‌های عمومی.....	۳۰
۱-۷. منابع مسیحی.....	۳۲
۱-۸. منابع پایروسی.....	۳۴
۱-۹. منابع تحقیقات جدید.....	۳۵

فصل دوم: فتح مصر

مقدمه.....	۴۵
۱-۲. سرزمین مصر و اعراب.....	۴۷
۲-۲. اوضاع مصر در آستانه فتح اسلامی.....	۵۰

- ۲-۳. فتح مصر توسط مسلمانان ۵۱
- قرارداد میان عمرو بن عاص و مقوقس حاکم مصر ۵۴
- الف) تعهدات قبطیان ۵۴
- ب) تعهدات مسلمانان به قبطیان ۵۵

فصل سوم: والیان مصر در عهد خلفای راشدین

- ۳-۱. امارت عمرو بن عاص بر مصر (۲۰ تا ۲۵ ق) دوران اول ۵۹
- ۳-۲. امارت عبدالله بن ابی سرح بر مصر ۶۵
- آغاز شورش علیه عثمان ۶۶

فصل چهارم: مصر در دوران خلافت علی (علیه السلام)

- ۴-۱. تسلط محمد بن ابی بکر بر مصر و امارت قیس بن سعد بن عباده ۶۹
- ۴-۲. انتخاب محمد بن ابی بکر به امارت مصر و مشکلات وی ۷۵
- ۴-۳. انتخاب مالک اشتر به جای محمد بن ابی بکر توسط علی (علیه السلام) ۷۸
- ۴-۴. انتصاب دوباره محمد بن ابی بکر به امارت مصر و حمله سپاهیان معاویه به آن سرزمین ۷۸
- ۴-۵. قتل محمد بن ابی بکر و تسلط سپاه معاویه بر مصر ۸۰
- تحلیل دوران امارت محمد بن ابی بکر ۸۱

فصل پنجم: تسلط معاویه بن ابوسفیان بر مصر و تشکیل دولت اموی (سفیانیان)

- ۵-۱. معاویه بن ابی سفیان و قدرت‌گیری وی تا تسلط بر مصر ۸۶
- ۵-۲. تصرف مصر به وسیله نیروهای اموی ۸۸
- ۵-۳. از تسلط بر مصر تا قبضه کامل قدرت توسط معاویه (۳۸-۴۱ ق) ۹۲
- امام حسن (علیه السلام) و معاویه ۹۷
- ۵-۴. تشکیل دولت اموی (سفیانیان) در سال ۴۱ ق ۹۹
- ۵-۵. شیوه‌های حکمرانی معاویه بن ابی سفیان ۱۰۵

فصل ششم: امارت عمرو بن عاص، عتبه بن ابوسفیان و عقبه بن عامر جهنی بر مصر (۴۳ تا اوایل ۴۷ ق)

- ۶-۱. اوضاع داخلی مصر در عهد امارت دوم عمرو بن عاص (۳۸-۴۳ ق) ۱۱۹
- ۶-۲. عتبه بن ابوسفیان، سوابق و شخصیت او ۱۲۷
- ۶-۳. بررسی اختلاف‌نظرها درباره امارت عتبه بن ابوسفیان ۱۲۹

- ۴-۶. اوضاع مصر در دوران امارت عتبه بن ابوسفیان (۴۳ تا ۴۴ ق) ۱۳۲
- ۵-۶. معرفی عُقبه بن عامر ۱۳۴
- ۶-۶. اوضاع مصر و سرزمین‌های اسلامی در دوران امارت عقبه بن عامر جهنی (۴۴ تا ۴۷ ق) ۱۳۶
- ۷-۶. عقبه بن عامر چگونه برگنار شد؟ ۱۳۸

فصل هفتم: امارت مسلمة بن مُخلد انصاری (۴۷-۶۲ ق)

- ۱-۷. شخصیت و سوابق مسلمة بن مخلد ۱۴۱
- ۲-۷. اوضاع جهان اسلام و سرزمین‌های مربوط به آن (۴۷-۶۰ ق) ۱۴۳
- ۳-۷. تحولات داخلی مصر در زمان امارت مسلمة بن مخلد انصاری ۱۴۹
- ۴-۷. خلافت یزید بن معاویه و حوادث این دوره در جهان اسلام و مصر ۱۵۷
- قیام امام حسین علیه السلام ۱۵۹
- ۵-۷. بازتاب حوادث جهان اسلام در مصر (دوران خلافت یزید بن معاویه) ۱۶۶
- رحلت حضرت زینب علیها السلام در مصر ۱۶۹

فصل هشتم: دوران امارت سعید بن یزید ازدی و حکومت زبیری در مصر (۶۲-۶۵ ق)

- ۱-۸. شخصیت سعید بن یزید ۱۷۵
- ۲-۸. حوادث سیاسی و نظامی مصر و شمال آفریقا ۱۷۶
- ۳-۸. مرگ یزید بن معاویه و حوادث سیاسی مترتب بر آن ۱۷۸
- ۴-۸. بیعت با عبدالله بن زبیر در حجاز و مروان بن حکم در شام ۱۸۲
- بیعت با مروان بن حکم ۱۸۴
- ۵-۸. آمدن حاکم زبیری (عبدالرحمن بن جَحدَم) به مصر و اقدامات او (شعبان ۶۴ تا جمادی الاول سال ۶۵ ق) ۱۸۶
- ۶-۸. تسلط مروان بن حکم بر مصر و آغاز دوران مروانی ۱۸۷
- ۷-۸. علل سقوط سفیانیان ۱۹۰

فصل نهم: نظام حکومتی، ارکان و شیوه‌های حکمرانی خلفا و والیان مسلمان در مصر

- ۱-۹. والیان مصر، قدرت و ویژگی‌های آنها ۱۹۵
- ۲-۹. نظام قضایی و قاضیان مصر ۱۹۹
- ۳-۹. نظام جنگی و سپاه مصر ۲۰۲
- ۴-۹. نظام اداری و تشکیل دیوان‌های جدید ۲۰۶
- ۵-۹. کارگزاران حکومتی مصر ۲۱۳

- ۶-۹. مخارج دولت ۲۱۵
- ۷-۹. نظام مالی و شیوه‌های گرفتن مالیات در مصر ۲۱۷
- ۸-۹. مقایسه اجمالی حکومت سفیانیان با خلفای اولیه و مروانی در مصر ۲۲۷

فصل دهم: اوضاع اجتماعی مصر در صدر اسلام (۲۰-۶۴ق)

- ۱-۱۰. ساکنان مصر قبل و پس از فتح اسلامی ۲۳۳
- ساکنان مصر قبل از فتح اسلامی ۲۳۳
- ساکنان مصر پس از فتح اسلامی و دوران سفیانیان ۲۳۴
- ۲-۱۰. اوضاع اجتماعی قبطیان در صدر اسلام و عصر سفیانی ۲۳۵
- ۳-۱۰. اعراب مسلمان در مصر ۲۴۲
- ۴-۱۰. یهودیان مصری در صدر اسلام تا پایان دوره سفیانیان ۲۴۹
- ۵-۱۰. رومیان و دیگر اقلیت‌های قومی در مصر پس از اسلام ۲۵۳
- ۶-۱۰. اوضاع اجتماعی زنان مصر تا عصر سفیانیان ۲۵۵
- ۷-۱۰. آداب و رسوم اجتماعی مصریان ۲۵۷
- ۸-۱۰. طبقات اجتماعی مردم مصر پس از فتح اسلامی ۲۶۰

فصل یازدهم: اوضاع اقتصادی

- ۱-۱۱. وضعیت مشاغل و ترکیب اجتماعی شهر و روستا ۲۷۳
- ۲-۱۱. محصولات مصر ۲۷۴
- ۳-۱۱. کشاورزی و کشاورزان مصری ۲۷۶
- ۴-۱۱. وضعیت معادن، صنایع و پیشه‌وران مصری ۲۷۸
- ۵-۱۱. سپاهی‌گری ۲۸۴
- ۶-۱۱. بازرگانی و تجارت ۲۸۷
- ۷-۱۱. ضرب سکه ۲۹۰

فصل دوازدهم: اوضاع فرهنگی

- ۱-۱۲. انتشار زبان عربی در مصر و حرکت مصریان به سوی عرب شدن ۲۹۳
- ۲-۱۲. گروه مردم مصر به اسلام در دوره سفیانیان ۳۰۶
- ۳-۱۲. فزق اسلامی در صدر اسلام و ارتباط آنها با مصر ۳۱۴
- ۴-۱۲. جنبش‌های سیاسی و اجتماعی در مصر تا پایان عصر سفیانیان ۳۲۱
- ۵-۱۲. اوضاع علمی و آموزشی مصر تا پایان عصر سفیانیان ۳۲۶

نتیجه ۳۳۲

پیوست‌ها ۳۴۹

واژه‌نامه ۳۴۹

منابع و مأخذ ۳۵۳

نمایه‌ها

نمایه اشخاص ۳۷۷

نمایه مکان‌ها ۳۸۰

پیشگفتار

تحقیق و پژوهش درباره گسترش قلمرو اسلام در صدر اسلام و روشن شدن وضعیت سیاسی و اجتماعی سرزمین‌های تحت سلطه حکومت‌های اسلامی، با چالش‌های ویژه‌ای همراه است. بررسی تاریخ مصر خصوصیتی دو سویه دارد؛ از طرفی در کشور ما، پژوهش گسترده و قابل توجهی در تاریخ این دوره مصر انجام نشده است، از سوی دیگر هزاران تحقیق و پژوهش عربی و مصری فراروی ماست. از آنجا که نگاه یک پژوهشگر ایرانی با مصری‌ها و عرب‌ها می‌تواند تا حدود زیادی متفاوت باشد، این کتاب ضمن تأکید بر منابع دست اول و استفاده از آنها، نظرات و اندیشه‌های پژوهشگران مصری را نیز منعکس کرده و در مواردی به نقد آنها پرداخته است.

در فصل اول، منابع مورد استفاده ارزیابی و برخی از آنها به بوتۀ نقد سپرده شده است. پژوهشگری که در کشور ایران به تحقیق این نوع موضوعات می‌پردازد، با دشواری دسترسی به منابع مواجه است و به ناچار باید مراحل ترجمه و نقد منابع را قبل از آغاز فیش‌برداری، طی کند. بدیهی است که در پژوهش‌های تاریخی توصیف دقیق و مناسب رخدادهای پایه و اساس تحلیل آنها محسوب می‌شود. در این نوشتار، آنجا که تاریخ سیاسی مصر، از فتح اسلامی تا پایان دوره سفیانیان را مطرح می‌کند، جنبه توصیفی پژوهش بر تحلیل محتوا می‌چربد و فصل‌های دوم تا هشتم این کتاب دارای این ویژگی است؛ ولی فصول هفتم و تا دوازدهم از بار تحلیلی بیشتری برخوردار هستند.

وضعیت مصر پیش از فتح اسلامی و کسب اطلاع از دیدگاه عرب‌های مسلمان نسبت به مصر و تصور مصری‌ها از اعراب و روابط سیاسی، اجتماعی و تمدنی این دو قوم تا فتح اسلامی از موضوعات مورد بحث فصل دوم است. در قسمت دیگری از این فصل علل و انگیزه‌های

مسلمانان برای فتح مصر و روند فتح شهرهای آن بررسی شده است. فصل سوم رخدادهای داخلی مصر در عهد امارت عمرو بن عاص و توجه مسلمانان به گسترش فتوح در غرب و جنوب مصر و دوران ولایتمداری عبدالله بن ابی سرح، برادر رضاعی عثمان بن عفان، به بحث گذاشته شده است. ریشه‌های شورش مردم مصر علیه عثمان و نقش آنها در قتل خلیفه نیز از مباحث این فصل است. حوادث دوران خلافت حضرت علی (علیه السلام) در فصل چهارم به کنکاش گذاشته شده است. چگونگی تسلط محمد بن ابوحذیفه بر مصر و اخراج والی عثمان، ورود قیس بن سعد بن عباده از طرف حضرت علی (علیه السلام) و چگونگی برکناری او در این فصل، بازکاوی شده است و دوران امارت محمد بن ابوبکر بر مصر با تفصیل بیشتری بررسی و تحلیل شده است؛ زیرا تسلط نیروهای اموی بر مصر که در نهایت به قتل محمد بن ابوبکر انجامید، مقدمه‌ای برای تشکیل خلافت اموی شد.

فصل پنجم با عنوان تسلط معاویه بن ابوسفیان بر مصر و دوران دوم امارت عمرو بن عاص بر این سرزمین (۳۸-۴۳ق)، از اهمیت خاصی برخوردار است؛ زیرا عصر سفیانیان در مصر زودتر از سایر سرزمین‌های اسلامی شروع شد و از سال ۳۸ق، سیطره معاویه بر آن قرار گرفت؛ درحالی‌که خلافت (سلطنت) امویان به‌طور رسمی از سال ۴۱ق شروع شده است. برای تحلیل بهتر اوضاع این دوره، چگونگی قدرت‌گیری معاویه در شام و شورش علیه خلافت علی (علیه السلام) و سپس علل و انگیزه او برای تصرف مصر بررسی شده است و به روندی که موجب قبضه کامل قدرت توسط وی تا سال ۴۱ق شد، در بندهای دوم تا چهارم پرداخته شده است. در بند پنجم برای رسیدن به تحلیلی علمی‌تر در مورد اوضاع مصر در عهد سفیانیان، به ویژگی‌ها و شیوه‌های حکمرانی معاویه طی حکومت بیست ساله‌اش پرداخته شده است.

در فصل ششم دوران نه ساله امارت عمرو بن عاص، عتبه بن ابوسفیان و عقبه بن عامر جهنی بر مصر (۳۸-۴۷ق) بررسی شده است. از آنجا که درباره ترتیب والیان مصر در عهد سفیانیان، منابع تاریخی اتفاق نظر ندارند، برای تعیین ترتیب و ذکر اسامی والیان مصر، تحلیل و نقد برخی از منابع نیاز است که در بند جداگانه‌ای به بحث گذاشته شده است. اوضاع داخلی مصر در دوره عتبه بن ابوسفیان و دوران امارت عقبه بن عامر در ارتباط با اوضاع کلی خلافت اسلامی در دو بند جداگانه بررسی شده است. از میان والیان مصر در عهد سفیانیان، تنها عقبه بن عامر جهنی برکنار شده است. علت برکناری و چگونگی این رخداد، حادثه سیاسی بی‌نظیری در عصر سفیانیان در مصر محسوب می‌شود. بند آخر این فصل به تحلیلی در این باره می‌پردازد.

عنوان فصل هفتم «امارت مسلمة بن مخلد انصاری» است. وی از سال ۴۷-۶۲ ق به مدت ۱۵ سال والی مصر بوده است. به سبب طولانی بودن دوران امارت او بر مصر، اوضاع سرزمین مصر و رخدادهای مربوط به خلافت اسلامی در دو بند به صورت جداگانه مطرح شده است. تحولات داخلی مصر در دوره وی و اقدامات مهم او در مصر و استقرار مسلمة بن مخلد بر مقام خود، پس از مرگ معاویه، در بند سوم بررسی شده است. رخدادهای مهم دوران یزید بن معاویه، به ویژه حادثه عظیم عاشورا و قیام ابن زبیر در بند آخر این فصل بررسی شده و به عنوان یک متغیر، میزان تأثیرگذاری این رویدادها بر مصر، توصیف، تجزیه و تحلیل شده است.

فصل هشتم درباره دوران امارت سعید بن یزید ازدی و حکومت زبیری در مصر (۶۳-۶۵ ق) است. به سبب آنکه حوادث سیاسی و نظامی مصر و شمال آفریقا به هم مربوط بوده، در بند اول این فصل به بحث گذاشته شده است و برای پیگیری تأثیر رخدادهای سایر سرزمین‌های اسلامی بر مصر، پیگیری چگونگی قدرت‌گیری عبدالله بن زبیر در حجاز و مروان بن حکم در شام لازم است. چگونگی حضور حاکم زبیری در مصر و اقدامات او در بند پنجم بررسی شده است. در بند ششم این فصل چگونگی تسلط مروان بن حکم بر مصر و آغاز دوران مروانی که در حقیقت پایان یافتن عصر سفیانیان است، بررسی می‌شود و با آمدن مروان به مصر در سال ۶۵ ق دوران جدیدی در مصر شروع می‌شود که خارج از موضوع جلد اول این کتاب است. در بند آخر این فصل به عنوان نتیجه‌گیری تاریخ سیاسی عصر سفیانیان، به علل سقوط سفیانیان با تکیه بر عواملی که مربوط به مصر می‌باشند، پرداخته شده است.

در فصل نهم، براساس یافته‌های فصول گذشته، ارکان قدرت، سیاست‌ها و شیوه‌های کشورداری سفیانیان در مصر تحلیل شده و در ضمن این فصل، میزان قدرت و ویژگی‌های والیان مصر در مقایسه با دولت گذشته و نیز با نگاهی به والیان هم‌زمان در سایر سرزمین‌های اسلامی بررسی شده است. نظام قضایی مصر، از آن جهت که اولین قاضی اسلامی در ولایات را، قاضی مصر می‌دانند همواره مورد توجه مورخان متقدم و محققان متأخر بوده است. توصیف و تحلیل نظام جنگی و سپاه مصر، موضوع بند دیگری از این فصل است؛ زیرا از میان ویژگی‌های حکومت سفیانیان، جنبه نظامی آن و توجه به سپاه و گسترش فتوح از دیگر جوانب برجسته‌تر است. نظام اداری مصر و تغییرات آن نسبت به دوران بیزانس و خلفای راشدین و تشکیل دیوان‌های جدید و نقد عملکرد آنها در بند چهارم بررسی شده است. در بند دیگر این

فصل کارگزاران حکومتی مصر، مخارج دولت در دوره خلفای اولیه و سفیانیان و نظام مالی و شیوه‌های مالیات‌گیری مورد کنکاش واقع شده است. در آخر این فصل به‌عنوان نتیجه‌گیری کلی، مقایسه‌ای بین حکومت سفیانیان در مصر و دوران قبل از آن، عصر خلفای راشدین و نیز با دوران بعد از سفیانیان، دوران مروانیان، انجام شده است.

فصل دهم با عنوان «اوضاع اجتماعی مصر از فتح اسلامی تا سفیانیان» به تعبیری، تحلیلی‌ترین فصل کتاب می‌تواند باشد؛ زیرا تبیین اوضاع اجتماعی مصر، نیازمند جستجو و تحلیل رویدادهای مهم آن دوره است و نگاهی ژرف‌تر و عمیق‌تر را می‌طلبد. اوضاع اجتماعی مصر در بندهای هشت‌گانه بررسی شده است. در بند اول، ترتیب ساکنان مصر پس از فتح اسلامی تا پایان دولت سفیانیان مشخص شده است. از آنجا که بیشترین ساکنان مصر در این عصر، قبطی‌ها بودند، اوضاع اجتماعی آنها در بند دوم بررسی شده است. در بند بعدی وضعیت اجتماعی اعراب مسلمان در مصر و در ادامه وضعیت یهودیان مصر و سایر اقلیت‌های قومی در این سرزمین بررسی شده است. اوضاع اجتماعی زنان و چگونگی آداب و رسوم اجتماعی مصری‌ها در بند ۶ و ۷ مورد توجه و بحث قرار گرفته است. برای درک وضعیت اجتماعی ساکنان مصر نیازمند بررسی طبقات اجتماعی مصر در آن عصر نیز می‌باشیم که این موضوع در بند دهم بازکاوی شده است.

موضوع فصل یازدهم اوضاع اقتصادی مصر است. روشن شدن اوضاع اجتماعی مصر بدون بررسی و تحلیل اوضاع اقتصادی و وضعیت مشاغل و ترکیب اجتماعی شهر و روستا ناقص است؛ به همین سبب در فصل یازدهم در شش بند به بحث و بررسی درباره آنها پرداخته شده است. بدیهی است این اوضاع اقتصادی از نگاه اجتماعی مورد توجه است؛ زیرا موضوع این نوشتار تاریخ سیاسی و اجتماعی است، نه اقتصادی.

فصل دوازدهم به اوضاع فرهنگی مصر در آن دوره پرداخته است. انتشار زبان عربی و زمینه‌های «عرب شدن» مصری‌ها در بند اول این فصل به بحث گذاشته شده است. گرایش مردم مصر به اسلام، از مهم‌ترین موضوعاتی است که در بند دوم این فصل به کنکاش گذاشته شده است. جستجو برای بررسی جنبش‌های سیاسی-اجتماعی مصری‌ها در عصر سفیانیان و نحوه ارتباط جنبش‌ها و قیام‌های سایر سرزمین‌های اسلامی با مصر در قسمت سوم این فصل تحلیل شده است. از آنجا که هر پژوهشگری در سرزمین ایران به تاریخ تشیع در سرزمین‌های

دیگر علاقمند است، این موضوع در این قسمت به بحث و بررسی گذاشته شده و در آخرین بند، برای دست یافتن به نتایج علمی تر و دقیق تر از اوضاع اجتماعی مصر، به اوضاع علمی و آموزشی این سرزمین تا پایان عصر سفیانیان پرداخته شده است. ضرورت استفاده از نقشه‌های تاریخی برای فهم بهتر و درکی بصری از رویدادهای آن عصر، سبب شده که در قسمت پیوست‌ها، نقشه‌هایی تهیه و به کار برده شود.

در این مجال فرصت را مغتنم می‌شمارم و از زحمات ناظران محترم پژوهشگاه حوزه و دانشگاه حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی و دکتر حجت‌الله جوذکی سپاسگزاری می‌کنم. همچنین از آقایان دکتر صادق آینه‌وند، دکتر اصغر محمودآبادی، دکتر علی‌اصغر منتظرالقائم و دکتر عطاءاله مهاجرانی که از نظرات علمی ایشان بهره فراوان بردم، تشکر می‌نمایم. تشکر ویژه‌ام متعلق است به پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به‌خصوص بخش‌های ویرایش، آماده‌سازی متن و انتشارات که زمینه چاپ این اثر را فراهم کردند.

فیروز آزادی

پاییز ۱۳۹۴

فصل اول

روش تحقیق و شناخت منابع

راه‌های متفاوتی برای بیان و ترسیم گذشته وجود دارد، راهی که برای این نوشتار انتخاب شده در پی آن است که ترکیبی از شیوه‌های گوناگون تاریخ‌پژوهی باشد. هسته اصلی مسئله مورد نظر ترسیم تاریخ سیاسی و اجتماعی مصر در صدر اسلام است. بررسی تاریخ مصر در این دوره می‌تواند یکی از مهم‌ترین موضوعات تاریخ اسلام باشد. این نوشته درصدد تبیین تحولات سیاسی و اجتماعی مصر طی سال‌های ۲۰-۶۴ق می‌باشد. با توجه به اینکه این سرزمین یکی از کانون‌های تشکیل تمدن بشری بوده است و مصریان باستان در طی قرون متمادی حاکمیت ملل گوناگون یونانی، رومی و حتی ایرانی را تجربه کرده‌اند؛ اما ورود اسلام موجب تحول عمیق شده است؛ به طوری که «قبطیان» مصر «عرب» شدند. به همین علت یکی از مباحث قابل توجه در پیشرفت اسلام چگونگی فتح مصر و گسترش اسلام در مصر است. ریشه‌یابی و تبیین تحولات جامعه مصری پس از ورود اسلام، در خور تحقیق و پژوهشی عمیق است که باید براساس شیوه‌های نوین تاریخ‌پژوهی مورد مذاقه قرار گیرد. در بررسی تاریخ مصر و تحولات سیاسی آن، ارتباط متقابل با خلافت اسلامی از سرفصل‌های مهم است.

در مورد تاریخ سیاسی و اجتماعی مصر در صدر اسلام، تحقیقات و تألیفات متنوع و زیادی به زبان عربی و لاتین انجام شده است؛ اما می‌توان ادعا کرد در جامعه ما، تاکنون هیچ تحقیق یا تألیفی در این باره به انجام نرسیده است. بررسی نتایج پژوهش‌های محققان عرب و مستشرقان، نیازمند نقدی جدی و تحلیلی نوین است. از نیمه دوم قرن بیستم به بعد تحقیقات مفصل‌تر و روشمندتری در مورد دوران صدر اسلام در مصر به انجام رسیده است. اثر دکتر ممدوح عبدالرحمن الریطی که با استفاده از مباحث جامعه‌شناختی به تاریخ سیاسی و اجتماعی مصر

پرداخته است، کتاب دکتر ترتون (۱۹۹۰) با عنوان «الامویة فی مصر» که نظام مالی و سیستم اداری امویان را در مصر مورد توجه بیشتر قرار داده است، اثر عبدالله خورشید البری (۱۹۹۲) که تاریخ اجتماعی مصر را نمایان کرده است، کتاب‌های استادان دانشگاه الازهر، سیده اسماعیل کاشف، منی حسن احمد محمود و هویدا عبدالعظیم رمضان، السید عبدالعزیز سالم و دکتر حسین نصار از تحقیقات متأخرتر محققان مصر است که با روش‌های جدید تاریخ‌پژوهی به تاریخ مصر در صدر اسلام اهتمام داشته‌اند. ویژگی مشترک این تحقیقات آن است که به روابط متقابل مصر با خلافت اسلامی توجه کمتری شده است.

در این تحقیق، از منابع مهمی که به‌طور عمده محققان عرب و مصری از آنان غفلت کرده‌اند، برای تحلیل دقیق‌تر رخدادها استفاده می‌شود. این منابع به دلیل اینکه با زبان فارسی نگارش یافته‌اند و یا مربوط به مکتب تاریخ‌نگاری کوفه و شیعیان بوده‌اند مورد توجه آنها نبوده است. از سوی دیگر هیچ منبع مستقلی که دربارهٔ محدودهٔ موضوع این کتاب نوشته شده باشد، در دسترس نیست. اینکه چرا مصری‌ها با پذیرش اسلام، فرهنگ زبان عربی را نیز پذیرفتند و در آن حل شدند، ولی در برخی مناطق مانند ایران چنین حادثه‌ای رخ نداد؟ سرنخ مهمی برای پژوهشگر است. تلاش برای یافتن پاسخ این پرسش مهم نتایج این تحقیق را با تحقیقات دیگر بسیار متفاوت می‌کند.

فرضیه‌ها و پرسش‌ها

پرسش‌ها

۱. علل توجه مسلمانان به فتح مصر چه بود؟
۲. مصر چگونه و با چه کیفیتی به تصرف مسلمانان درآمد؟
۳. مسلمانان پس از فتح مصر چه روش و نظامی را در برخورد با قبطیان (مسیحیان مصر) به کار بردند؟
۴. آیا مصر در دوران سفیانیان یک پایگاه نظامی برای گسترش فتوح اسلامی به شمار می‌آمد؟
۵. تفاوت نگاه خلافت اول اموی با خلفای راشدین به مصر چه بوده است؟
۶. روابط والیان مسلمان با قبطیان (مسیحیان مصر) و یهودیان چگونه بوده است؟
۷. گروش و نگرش قبطیان در این دوره به اسلام چگونه بوده است؟

فرضیه‌های تحقیق

۱. مسلمانان در ادامه فتوح خود در شامات و با آگاهی از شرایط آن سرزمین در پی فتح آن برآمدند؛
۲. مسلمانان با طرح نقشه‌ای مدبرانه و برخوردار از کمک برخی از مصری‌ها، این سرزمین را گشودند؛
۳. مسلمانان پس از فتح مصر این سرزمین را با اجرای سیستم خراج و جزیه به‌عنوان منبع مهمی برای درآمد خود درآوردند؛
۴. مصر در دوران سفیانیان همچنان به‌عنوان پایگاهی برای فتح سایر مناطق آفریقا و حتی اروپا عمل می‌کرد؛
۵. در مقایسه با خلفای نخستین، تحولات سیاسی و اداری مصر در دوره سفیانیان، در کل نظام خلافت اسلامی آثار مهم به دنبال داشته است؛
۶. روابط سیاسی والیان مصر با قبطیان (مسیحیان مصر) و یهودیان براساس قوانین و قراردادهای اولیه مسلمانان بود؛
۷. برخلاف حضور مسیحیت، اسلام در میان قبطی‌ها با رضا و رغبت گسترش یافت. روش تحقیق به شیوه تاریخی (توصیفی و تحلیلی) و بررسی فلسفه تحلیلی تاریخ است که در آن پس از گردآوری منابع و بررسی انتقادی آنها، حوادث سیاسی و اجتماعی آن دوره در مقایسه با حوادث مشابه بررسی و تجزیه و تحلیل و در آخر به‌عنوان نتیجه مطالعات تدوین می‌شود. این پژوهش نوعی تحقیق بنیادی است که به موضوعات نظری صرف مربوط است و نیز یک «تحقیق درون رشته‌ای» است و برخلاف تحقیق «میان‌رشته‌ای» به مباحث مطرح شده در علم تاریخ بسنده می‌شود. شیوه پژوهشی این نوشتار فقط توصیفی نیست؛ بلکه تکیه بر روش تحقیق انتقادی است که محقق تلاش می‌کند افزون بر گزارش اطلاعات حاصل از تحقیق، به ارزیابی داده و اثبات آنها نیز بپردازد. در این پژوهش از مقایسه تحولات سیاسی و اجتماعی مصر در دوره سفیانی با دوره خلفای اولیه (راشدین) به تحلیل بیشتر موضوع نزدیک می‌شود. در قدم بعدی برای کشف رابطه‌ای علی میان پدیده‌های انسانی و جغرافیایی به تبیین موضوع پرداخته می‌شود و براساس روش تبیین است که هم به علل زمینه‌ساز تحولات سیاسی و اجتماعی مصر توجه می‌شود و همه عوامل بازدارنده در نظر گرفته می‌شود

(فقدان عوامل بازدارنده و افتراق تمامی عوامل زمینه‌ساز موجب پیدایش یا تغییر هر پدیده‌ای است).

شناخت و نقد منابع

منابع تاریخ «مصر» در صدر اسلام، در مقایسه با مناطق دیگر، تنوع و گوناگونی بیشتری دارد؛ زیرا افزون بر گزارش‌های مورخان مسلمان، که از قرن دوم به بعد به صورت کتاب تدوین شده است، مورخان مسیحی و اهل ذمه نیز در باب آن دوران کتاب‌هایی تألیف کرده‌اند. این موضوع بیشتر از آن جهت اهمیت دارد که تاریخ صدر اسلام از دیدگاه اهل بلاد مفتوحه و مردمان زیر سلطه نیز نگاه می‌شود؛ هر چند در موارد زیادی، مرجع و مصدر کتاب‌های مورخان مسیحی مصری همان گزارش‌های مورخان مسلمان است؛ اما در مقایسه با سایر ملل مسلمان که چنین منابعی را ندارند، اهمیت ویژه‌ای دارد. از سوی دیگر پیدا شدن تعداد قابل توجهی «اوراق بردی» (کاغذهای پایروسی)، مربوط به صدر اسلام در مصر، زوایای جدیدی از تاریخ آن دوره را، در پیش چشم پژوهشگران گشوده است و پایروس‌های عربی همچون منابع اسنادی دست اول که در کمتر جایی از جهان نظیر دارند، به روشن شدن بخشی از تاریخ مستند مصر، کمک فراوانی کرده است. منابع تاریخی مورخان مسلمان نیز که از همان سده اول هجری توسط برخی از فقیهان و عالمان مصری گزارش شده است، اهمیت و اصالت تاریخی دارد. البته بدیهی است که، در نتیجه دو قرنی که این گزارش‌ها به وسیله مورخان قرن سوم به بعد تدوین شده‌اند، امکان دخل و تصرف در اسناد تاریخی می‌رود؛ اما تطابق آنها با گزارش‌های مشابه و به ویژه مقایسه با اسناد پایروسی و منابع مسیحی می‌تواند راهگشای کشف حقیقت تاریخی شود. یکی از موضوعات شایان توجه درباره تاریخ سیاسی و اجتماعی مصر، بررسی موقعیت فرهنگی، جغرافیایی و زبانی متون گزارش شده است که در این بخش به آن پرداخته می‌شود. به طور کلی مهم‌ترین منابع مورد استفاده در این پژوهش، جهت سهولت بررسی اجمالی آنها، در شش دسته تقسیم شده است:

- منابع اختصاصی تاریخ مصر (تاریخ محلی) که خود در سه دسته مختلف قرار می‌گیرند:
- منابع فتوح؛ کتب مورخان مسلمان در مورد تاریخ مصر (منابع دست اول)؛ کتب مسیحیان مصری؛
- منابع فتن و غارات؛

- تواریخ عمومی؛
- منابع انساب، تراجم و فرهنگنامه‌ها؛
- منابع پایروسی (بردی)؛
- تحقیقات جدید.

براساس این تقسیم‌بندی به ترتیبی که ذکر شد، به معرفی و نقد برخی از منابع مهم که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است، پرداخته می‌شود. بدیهی است که نقد منابع از منظر موضوع این کتاب است و به علت کثرت منابع مورد استفاده، به ناچار به گزینش نمونه‌هایی از هر دسته، بسنده شده است.

۱-۱. منابع فتوح

به سبب آنکه تا پایان دوران سفیانیان نیز فتوح در شرق و غرب قلمرو اسلام در حال گسترش بود، گزارش حوادث این دوره نیز، منابع فتوح را شامل شده است. همانند سایر سرزمین‌های اسلامی، اولین گزارشگران مسلمان تاریخ مصر، اهل حدیث و فقها بوده‌اند و آنان با روشی شبیه نقل حدیث، با ذکر سلسله روایان خود، رخدادهای تاریخی را گزارش و برخی از آنها را تدوین کرده‌اند. برای ردگیری طرز پیدایش اخبار روایان، یافتن خاستگاه منابع و اینکه چگونه اطلاعات جمع‌آوری شده است و سرانجام به شکل نوشتاری که امروز می‌شناسیم درآمده، معرفی گزارشگران تاریخ مصر لازم است. مهم‌ترین آنها که نقش اساسی در گزارش رویدادهای عصر سفیانیان داشته‌اند، یزید بن ابی حیب (م ۱۲۸ق)، عبدالله بن لهیعه (م ۱۷۴ق) و لیث بن سعد (م ۱۷۵ق) بوده‌اند.

یزید بن ابی حیب: فقیه، عالم و مورخ مصر در عصر دولت دوم اموی است. اسم او سويد الازدی ابورجاء المصری مشهور به یزید بن ابی حیب است. سال تولد او را ۵۲^۱ یا ۵۳^۲ قمری می‌دانند. او به همراه دو تن دیگر از فقیهان مصری به نام‌های عبدالله بن ربیع و عبدالله بن ابی جعفر، از طرف عمر بن عبدالعزیز به‌عنوان فقیه، مدرس و مفتی مصر برگزیده شدند. او نخستین کسی است که علم‌المسائل در حلال و حرام را در مصر اظهار و بیش از هزار رویداد

۱. ابن تغری بردی، النجوم الزاهره فی ملوک مصر والقاهره، ج ۱، ص ۱۸۷.

۲. ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۵، ص ۱۸۲.

تاریخی مصر را روایت کرده است که مورخان بعدی به ویژه الکندی المصری در کتاب‌هایشان آنها را تدوین نموده‌اند.^۱ او پس از عبدالله بن عمرو بن عاص، مشهورترین عالم مصری است که دانش خود را از برخی از صحابه مقیم مصر گرفت و به همراه تابعین، مدرسه‌ای علمی را در مصر شکوفا کردند و در ناحیه «کوره الانتاج» مدرسه‌ای رونق گرفت که از همان‌جا تاریخ مصر روایت شد. او از مهم‌ترین راویانی بود که فتح مصر را با صلح می‌داند نه به جنگ (عنوانه) و این موضوع چنانچه در متن کتاب به بحث گذاشته شده، تأثیر مهمی را بر سرنوشت مصر داشته است. او در سال ۱۲۸ق در مصر فوت کرد و شاگردان مهمی از مکتب او درس گرفتند که معروف‌ترین آنها عبدالله بن لهیعه و لیث بن سعد بودند.^۲ بسیاری از روایت‌ها و گزارش‌های تاریخی در مصر، به یزید بن ابی حبیب بر می‌گردد و او یکی از نخستین و مهم‌ترین گردآورندگان تاریخ مصر در عصر اسلامی است.

عبدالله بن لهیعه: یکی از بارزترین علمای مصر که فقیه و محدث آنجا بود، ابو عبدالرحمن عبدالله بن لهیعه مصری است که در سال ۹۷ق به دنیا آمده و ده سال، از سال ۱۵۵-۱۶۶ق، قاضی مصر بوده است. او مجموعه‌ای از حدیث را که قدیمی‌ترین مجموعه‌ای است که تا آن زمان نگارش یافته بود، تدوین کرد و «هم اکنون در ضمن مجموعه اوراق پایروسی در شهر هیدلبرگ آلمان موجود است». او در سال ۱۷۴ق فوت کرد. شاهد تاریخ فوت او سنگ قبر اوست که اکنون در موزه «فن الاسلامی» قاهره نگهداری می‌شود و در آن، تاریخ فوت او درج شده است.^۳ مورخان مصری تا دوره سیوطی (۹۱۱ق) به وی استناد کرده‌اند. او علاوه بر نقل روایت‌های یزید بن ابی حبیب، اخبار تازه و دست اول زیادی را از تاریخ مصر از راویان دیگر، گزارش کرده است. الکندی المصری (م ۳۵۰ق) بیشتر روایات او را در کتاب‌های خود تدوین کرده است.^۴ او در مورد فتح مصر به وسیله مسلمانان، معتقد است برخی از ولایات و شهرها با عنونه و پاره‌ای با صلح گشوده شده‌اند.

لیث بن سعد: او از مشهورترین فقها و امامان مصر در نیمه اول قرن دوم هجری بوده است. او در سال ۹۴ق در شهر قلقشنده مصر متولد شد؛ اما نژادی ایرانی و اصلیتی اصفهانی داشت.^۵ مدتی کرسی قضاوت مصر را بر عهده داشت و از شاگردان ابوحنیفه (م ۱۵۰ق) بود و در

۱. سیوطی، حسن المحاضره فی...، ج ۱، ص ۱۳۰۰.

۲. همان، ص ۱۳۴؛ الکندی المصری، کتاب الولاة و کتاب القضاة، ص ۸۹.

۳. کاشف و همکاران، مصر الاسلامیه و اهل الذمه، ص ۱۱۰.

۴. ابن تغری بردی، النجوم الزاهره...، ص ۱۹ و ۲۰. ۵. امین مصری، پرتو اسلام، ص ۲۳۶.

سال ۱۷۵ق در مصر فوت کرد. وی از مهم‌ترین گزارشگران تاریخ مصر است و در عصر خود رئیس علمای آنجا محسوب می‌شد؛ «به طوری که قاضی و امیر آنجا تحت نظر او بوده است». امام مالک از مدینه با او مکاتبه داشت و امام شافعی در مرگ او تأسف زیادی خورد و در حق او گفت: «الْیَثُ بْنُ سَعْدِ أَفْقَهُ مِنْ [امام] مالک إِلَّا أَنْ اصْحَابَهُ لَمْ يَقُومُوا بِهِ».^۱ او هم در فقه و هم تاریخ، کتاب‌هایی نوشته است. اثر او «کتاب التاریخ» نام داشت^۲ که متأسفانه آن کتاب‌ها به دست ما نرسیده است؛ ولی از طریق مورخان مصری مانند ابن عبدالحکم (م ۲۵۷ق)، الکندی (م ۳۵۰ق) ذکر آن منابع رفته است. او نیز همچون یزیدبن ابی حبیب فتح مصر را با صلح می‌داند و عقیده کسانی را که فتح مصر را با عنوه می‌دانند، رد می‌کند.

فتوح مصر و اخبارها تألیف ابوالقاسم، عبدالرحمن بن عبدالله بن عبدالحکم (م ۲۵۷ق)، نخستین تاریخ مدون رسیده به عصر ماست. عبدالحکم، جدّ او معاصر امام مالک بود و فقه مالکی را در اسکندریه تبلیغ می‌کرد. او در سال ۱۷۹ق در شهر اسکندریه فوت کرد. ریاست طایفه مالکی در مصر، پس از مرگ اشهب بن عبدالعزیز (م ۲۰۴ق) به عبدالله بن عبدالحکم مصری رسید.^۳ بیشتر محققان، او را ثقه و راستگو گفته‌اند، وی سه فرزند به نام‌های «محمد، سعد و عبدالرحمن» داشت که هر سه معروف بودند. فرزندش عبدالرحمن - مشهور به ابن عبدالحکم - در حدود سال ۱۸۷ق در فسطاط به دنیا آمد و با آداب و رسوم سنتی مصر رشد یافت و مانند برادرانش، از ریاست و پایگاه اجتماعی برخوردار بود.

او را در تاریخ، حدیث و فقه هم، عالم می‌دانند.^۴ وی نیز در سختی‌هایی که در روزگار متوکل عباسی (۲۴۷-۲۳۳ق) روی داد و موجب عزل و نصب حاکمان مصری و مصادره اموال و زندانی شدن آنها شد،^۵ مصون نماند و مدتی هم به زندان افتاد. ابن عبدالحکم مانند پدرش بر مذهب مالک بود و به زندان افتادن وی ربطی به مذهب وی نداشت و علت گرفتاری او در زمان متوکل در ارتباط با عزل و نصب حاکمان و دولتمردان مصر بود.

ارتباط ابن عبدالحکم با حاکمان، دستیابی به اسناد و اسرار دولتی و نیز شنیدن اخبار و روایات صحابه و تابعینی که به مصر آمده بودند، زمینه‌های گرایش او را به تاریخ فراهم کرد.

۱. ابن خلکان، وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، ج ۴، ص ۱۲۷؛ سیوطی، حسن المحاضره فی...، ج ۱، ص ۱۲۰.

۲. ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۸۱ و ۳۷۰. ۳. سیوطی، تاریخ خلفا، ج ۱، ص ۳۰۵.

۴. ابن حجر العسقلانی، الاصابه فی تمییز الصحابه، ج ۵، ص ۲۵۶؛ همان، ج ۶، ص ۱۸۸.

۵. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۵۱۳.

«سرانجام وی از مجموع اینها، کتاب «فتوح مصر و اخبارها» را که کهن‌ترین اثر بازمانده در تاریخ دوره اسلامی مصر است، تألیف کرد».^۱

افزون بر یزید بن ابی حبیب، عبدالله بن لهیعه و لیث بن سعد، از روایت‌های عثمان بن صالح و سعید بن عفیر نیز، به مقدار زیادی استفاده کرده است. از ابن عبدالحکم افزون بر فتوح مصر و اخبارها، کتاب «فتوح مصر و افریقیه» با کوشش حسین عاصی، «فتوح افریقیه و الاندلس» با تحقیق عبدالانیس الطایع و «فتوح مصر و المغرب» با تحقیق عبدالمنعم عامر چاپ شده است. ولی معتبرترین کتاب او، فتوح مصر و اخبارها است و اولین چاپ آن در لیدن در سال ۱۹۲۰م بوده که در این نوشتار از این چاپ استفاده شده است. این چاپ از روی روایت ابوطاهر سلفی است. کتاب او به روایت علی بن حسن الازدی نیز، توسط انتشارات دارالفکر بیروت در سال ۱۴۱۶ق منتشر شده است.

محتوای کتاب او از نظر تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بسیار پر مایه است و با اینکه در زمره کتاب‌های «فتوح» است؛ ولی به دلیل روشن شدن اوضاع اداری و مالی مصر در صدر اسلام، از منابع اصیل و اختصاصی مصر محسوب می‌شود. او در ضبط و ثبت روایت‌ها از شیوه‌های اهل حدیث استفاده کرده و در رعایت امانت، وسواسی پایدار داشته است و هیچ مورخی در مصر چه از متقدمان و چه از متأخران از مباحث وی بی‌نیاز نبوده‌اند و در ایجاد نهضت تاریخ‌نویسی که از قرن سوم در مصر شروع شده، سهم بسزایی داشته است.

او افزون بر گزارش کامل فتح مصر و آوردن روایت‌های متعدد و گاه متناقض، به ترکیب قبایل سپاه اسلام، اوضاع اجتماعی قبطیان، استحکامات، قلاع نظامی، تاکتیک‌های جنگی مسلمانان، ذکر آثار باستانی عصر فتوحات و سیر تحول آنها، گزارش مسلمان شدن برخی از قبطی‌ها، فتوحات مسلمانان در «برقه و افریقیه»، ایجاد شهر فسطاط توسط مسلمانان، ذکر مسائل خراج و جزیه، وضعیت راه‌ها، آب‌ها، موقعیت طبیعی شهرها، مسائل حقوقی مسلمانان، حتی به آب انبارها، آسیاب‌های آبی، مساجد، منازل مهم، بازار و غیره توجه کرده است.^۲ وی گاهی مطالب را بدون ذکر سند^۳ آورده و در وصف شهرهای مصر به‌ویژه اسکندریه اغراق کرده است. به‌عنوان نمونه می‌نویسد: «وقتی عمرو اسکندریه را گشود، فقط در شهر، دوازده هزار بقال

۱. سجادی، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، ص ۱۸۵.

۲. آزادی، فتوح ابن عبدالحکم، روایتی اصیل از فتح مصر به دست مسلمانان، ص ۷۶-۸۰.

۳. ابن عبدالحکم، فتوح مصر و اخبارها، ص ۱۴ و ۱۶.

یافت می‌شد که سبزی و باقلا می‌فروختند».^۱ مؤلف به حوادث مصر در دوران والیان امام علی (علیه السلام) بر مصر - قیس بن سعد بن عباده و محمد بن ابوبکر - اشاره نکرده است و حتی سال امارت قیس بر مصر را، برخلاف دیگر منابع، سال ۳۸ ق می‌داند و هیچ مورّخی غیر از وی عزل «قیس بن سعد» را سال سی و هشتم نمی‌داند [در فصل چهارم این کتاب این موضوع با تفصیل روشن شده است]. وی حتی کسانی از خوارج را که در سال ۴۰ ق به قصد ترور معاویه، عمرو عاص و امام علی (علیه السلام) هم قسم شدند، به گونه‌ای دیگر آورده است. او می‌نویسد که سه تن از خوارج قصد کشتن معاویه، عمرو عاص و «حبیب بن مسلمه فهری» را داشتند،^۲ نه امام علی (علیه السلام) را. البته شاید منظور او اتحاد دیگری پس از شهادت علی (علیه السلام) باشد؛ ولی به نظر می‌رسد، تعصب مذهبی و اینکه او یکی از فقیهان مهم مالکی در مصر بوده و نیز شرایط تاریخی آن دوره، خلافت متوکل عباسی، موجب شده است وی حوادث مهم مصر در دوران علی (علیه السلام) را ذکر نکند و در گزارش برخی از رویدادها دچار اشتباه شود.

فتوح البلدان تألیف احمد بن جابر معروف به بلاذری (م ۲۷۹ ق) از مهم‌ترین شاعران، ادیبان و محدثانی بود که خلیفه متوکل عباسی را احاطه کرده بودند.^۳ بلاذری از مترجمان زبان فارسی بوده و از شهرهای شام، حجاز و ایران محققانه بازدید کرده است.^۴ وی در کتابش افزون بر روشن کردن جریان فتح مصر، مبانی قراردادهای مسلمانان با قبطیان و اوضاع اقتصادی و اجتماعی مصر را در صدر اسلام و عصر سفیانیان نشان داده است. کتاب او بر حسب بلاد مختلف تنظیم شده است و تاریخ این بلاد را از نخستین زمان‌های توجه مسلمانان به گشودن و تصرف هر یک از شهرها شروع کرده و غالباً تا عصر خویش ادامه می‌دهد. طبری از او نقلی نیاورده ولی ابوالفرج اصفهانی بارها از او نقل کرده است.^۵ به نظر می‌رسد بلاذری نسبت به سایر کتب فتوح، توجه ویژه‌ای به مصر داشته و فتح مصر و مغرب را با هم آورده است. از صفحه ۳۰۴ تا ۳۴۰ و بیشتر نوشته‌های او با گزارش‌های ابن عبدالحکم تطبیق دارد و اطلاعات سیاسی، اجتماعی، مالی و حقوقی مهمی در مورد مصر دارد که در مقایسه با منابع دیگر دقیق‌ترند و اصالت خاصی دارند. بلاذری در کتاب خود، موضوعات مهمی چون،

-
۱. همان، ص ۸۲.
  ۲. همان، ص ۱۰۵.
  ۳. منیف سلیمان، درسه مواد کتاب انساب الاشراف للبلاذری عن الامویین، ص ۵۰.
  ۴. زین العابدینی، تاریخ نگاران و مکتب‌های تاریخ نگاری در اسلام، ص ۲۰۳.
  ۵. بلاذری، فتوح البلدان.

مشخص کردن وضعیت مرزها (ص ۲۳۷)، نقل دیوان از رومی به عربی (ص ۲۷۸)، امر کاغذ (ص ۳۴۳)، احکام زمین‌های خراج (ص ۶۲۴)، ذکر عطایای دوران خلافت عمر بن خطاب، امر خاتم، نقود و خط (ص ۶۲۶-۶۶۰) را به بحث گذاشته است. در ضمن این موضوعات جنبه‌هایی از تاریخ مصر از فتح اسلامی تا پایان سفیانیان را گزارش کرده است. جنبه دیگر اهمیت کتاب او در این است که آثار مشابهی که اخباریان قرن دوم مانند، اسحاق بن بشر، واقدی و ابوعبیده معمر بن مثنی، علی بن محمد مدائنی و دیگران نوشته‌اند و اکنون در دسترس نیست، از منابع بلاذری بوده است. به علاوه او از اطلاعات شفاهی شهرها بدون تصریح به نام آنها استفاده کرده است. مثلاً در جایی آورده برخی راویان مصر گویند (ص ۳۱۹)، ولی در بیشتر موارد، بدون ذکر نام راوی، خود، عبارت «می‌گویند» را به کار می‌برد.

فتوح مصر و المغرب از عبدالرحمن بن عبدالله بن عبدالحکم (م ۲۵۷ق) است. مطالب و گزارش‌های این کتاب در مورد مصر همانند کتاب فتوح مصر و اخبارها است که شرح آن گذشت؛ ولی اطلاعات دست اول و مهمی در مورد فتح بلاد افریقیه و مغرب که تا پایان عصر سفیانی به تاریخ مصر مربوط بودند، ارائه کرده است. یکی از چاپ‌های این کتاب با تحقیق و مقدمه از دکتر علی محمد استاد دانشگاه ریاض منتشر شده که در این نوشتار از آن استفاده شده است.

۱-۲. منابع تاریخ محلی مصر

منظور کتاب‌های تاریخی و منابع اصلی (اولیه) تاریخ مصر هستند که اختصاص به تاریخ این سرزمین دارد. فقط در مواردی تاریخ سرزمین‌های اطراف مصر را نیز گزارش کرده‌اند. یکی از مشهورترین مورخان مصری می‌نویسد: «اهل هر ناحیه نسبت به اخبار آنجا آگاه‌ترند، تاریخ‌نویسان مصری آنچه را که در آنجا اتفاق افتاده، بهتر می‌فهمند. ابن‌زولاق وضع مصر را بهتر می‌داند تا ابن‌اثیر؛ از آن جهت که ابن‌زولاق در آنجا حاضر و شاهد بوده است».^۱

تاریخ «ولایة مصر»، تألیف ابی‌عمر محمد بن یوسف الکنندی المصری (م ۳۵۰ق) است. کتاب او شامل حاکمان مصر از فتح اسلامی تا وفات الاخشید در سال ۳۳۴ق است. او کتاب خود را با حدیثی به نقل از عمرو بن عاص شروع می‌کند.^۲ دوران حیات او هم‌زمان با عصر

۱. مقریزی، عقد جواهر الاسفاط فی اخبار مدینه الفسطاط، ص ۲۳۲.

۲. الکنندی، تاریخ ولایة مصر، ص ۱۳.

اخشیدی‌ها بوده است. مصر در قرن سوم و از سال ۳۲۴ تا ۳۵۸ق، به داشتن طایفه‌ای از عالمان بزرگ، محدثان، صوفیان، شاعران و مورخان مشهور بوده است. از آن جمله ابوالقاسم بن قدید الازدی (م ۳۱۲ق) و شاگردش ابوعمر محمد بن یوسف الکندی (م ۳۵۰ق)، ابوجعفر النحاس (م ۳۳۸ق) که کاتب و شاعر بود. ابوبکر الحداد (م ۳۴۵ق) قاضی مصر بود، شاعری به نام ابوالقاسم بن طباطبا الحسین (م ۳۴۵ق)، ابوبکر بن محمد بن موسی ملقب به سیبویه مصری (م ۳۵۸ق) و مورخ دیگری به نام حسن بن زولاق المصری (م ۳۸۷ق). الکندی در فقه، مالکی مسلک بود و گفته شده است که خلیفه عبدالرحمن الناصر، خلیفه اموی اندلس ده هزار دینار به مصر فرستاد تا بین فقهای مالکی آنجا تقسیم شود. در مقابل کافور اخشیدی نیز بیست هزار دینار بین فقهای شافعی تقسیم کرد. الکندی در دستگاه دولت اخشیدی مشغول خدمت بود و مورد حمایت حکومت قرار داشت.^۱

برخی از مورخان مصری از کتابی به نام «فضائل مصر» اثر الکندی مصری یاد می‌کنند. مورخانی مانند ابن تغری بردی، قلقشندی در «صبح الاعشی»، نویری در «نهایة الارب»، ابن سعید در «کتاب المغرب»، این کتاب را از الکندی می‌دانند و سیوطی به صراحت به اشتباه می‌نویسد: «قال ابو عمر محمد بن یوسف الکندی فی کتاب فضائل مصر...»^۲ در حالی که این کتاب را پسر ابوعمر به نام «عمر بن یوسف الکندی» نوشته که به ابن الکندی مشهور است. «او در حلقه‌های درسی که کافور تشکیل می‌داد، شرکت می‌کرد».^۳ کتاب او به نام «فضائل مصر» با تحقیق احمد العدوی و علی محمد عمر در قاهره منتشر شده است. جالب این است که مقریزی نقل‌های فراوانی از فضائل مصر دارد که آن را به ابن الکندی پسر محمد بن یوسف الکندی می‌شناسد.^۴ مهم‌ترین تألیفات الکندی عبارتند از:

۱. «کتاب الخطط»: مقریزی می‌نویسد که او اولین کسی است که کتابی در خطط، نوشته است؛^۵

۱. عطاء الله، الحیاة الفکرية فی مصر الفاطمی، ص ۲۰ و ۳۱.

۲. سیوطی، حسن المحاضرة فی...، ج ۱، ص ۵۲.

3. Lane-pools, *A history of Egypt in middle ages*, P.90-91.

۴. مقریزی، کتاب المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار (معروف به خطط مقریزی)، ج ۱، ص ۱۲۴، ۱۵۸،

۵. همان، ج ۲، ص ۲۸۲.

۲۰۴ و ...

۲. «کتاب الحوالی»؛
۳. «کتاب الخندق» که مقریزی در خطط و ابن حجر عسقلانی در الاصابه از آن اقتباس کرده‌اند؛
۴. «اخبار مسجد اهل الراية الاعظم» که مقریزی از آن یاد کرده است؛
۵. «کتاب الجند الغربی» در آثار مقریزی ذکر شده است؛
۶. «اخبار السری بن الحکم» که مقریزی در کتاب «المقفی» به آن اشاره دارد؛
۷. «تسمیة الولاة» که اولین کتاب الکندی است؛
۸. «کتاب القضاة».^۱

در این نوشته به جز کتاب تاریخ الولاة و یلیه تسمیه قضاتها، از کتاب دیگری از الکندی که محتوای آن با این کتاب تقریباً یکی است، به نام کتاب الولاة و کتاب القضاة (چاپ ۱۹۰۷م) و کتاب «اخبار قضاة مصر» با تحقیق دکتر علی عمر (۱۴۲۸ق) که مطالب آن در مورد قاضیان مصر مانند مطالب کتاب‌های قبلی است، استفاده شده است. الکندی کتاب را براساس حکومت والیان از دوران فتح اسلامی تا سال ۳۳۴ق و براساس ترتیب سال حکومت آنها ذکر کرده است. کتاب او یکی از منابع اصلی و معتبر تاریخ مصر است و مصادر او به جز یزید بن ابی حبیب (م ۱۲۸ق) که روایات او از طریق عمرو بن حارث، لیث بن سعد و عبدالله بن لهیعه به او رسیده، از افراد مهم دیگری نیز روایت‌های خود را از تاریخ صدر اسلام در مصر، آورده است. از جمله عمرو بن الحارث بن یعقوب المصری (م ۱۴۷ق) که فقیه محدث و مورخ بوده است؛ المفضل بن فضاله (م ۲۱۲ق)؛ عثمان بن صالح بن صفوان سهمی (م ۲۱۹ق)؛ سعید بن کثیر بن عفیر المصری (م ۲۲۶ق) که اطلاعات زیادی در مورد تاریخ مصر داشت؛ احمد بن یحیی بن الوزیر التجیبی المصری (م ۲۵۵ق)، ابن عبدالحکم (م ۲۵۷ق)، عیسی بن عثمان بن صالح (م ۲۸۲ق)؛ علی بن حسن بن خلف بن قدید مصری (م ۳۱۲ق)، محمد بن الربیع بن سلیمان الجندی (م ۳۲۴ق) و عبدالله بن سعید (م ۳۲۶ق).^۲ آثار الکندی ارزش مهمی در روشن کردن تاریخ مصر دارند و همواره مورد استناد مورخان مصری در قرون معاصر بوده‌اند. او در گزارش حالات مصر یکی از افراد ثقه است و اهل آنجا و حدود و ثغور مصری را به خوبی می‌شناخته است.^۳

۱. الکندی المصری، اخبار قضاة مصر، ص ۱۲، توضیحات محقق دکتر علی عمر در مقدمه.

۲. همان، ص ۶-۱۱.

۳. عنان، مصر الاسلامیه و تاریخ الخطط المصریه، ص ۳۸.

او حوادث دوران فتح اسلامی تا سفینیان را با تفصیل بیشتری نسبت به ابن عبدالحکم آورده است و در مورد ترتیب والیان دوران امام علی (علیه السلام) در مصر نظری برخلاف دیگر مورخان مصری چون ابن عبدالحکم، ابن تغری بردی و مقریزی داشته و معتقد است، امارت مالک اشتر نخعی بر مصر پیش از محمدبن ابوبکر بوده است و پس از مرگ (مسموم شدن) او محمدبن ابوبکر اعزام شد؛^۱ درحالی که چنانچه در متن کتاب بحث شده است، ابتدا، محمدبن ابوبکر به مصر رفت و چون کارها بر او آشفته شد، علی (علیه السلام) مالک را فرستاد که او نیز به دلیل توطئه معاویه نتوانست به مصر برسد؛ لذا علی (علیه السلام) محمدبن ابوبکر را در امارت خود باقی گذاشت. در دوران سفینیان اطلاعات مهمی در مورد فعالیت طرفداران بنی امیه در مصر دارد. چنین به نظر می‌رسد که مؤلف، کتاب‌های عمومی تاریخ اسلام مثل آثار طبری، بلاذری، دینوری و مسعودی را که قبل از او یا هم‌زمان با او بوده‌اند، ندیده باشد. اطلاعات او در مورد جریان‌ات خلافت اسلامی و تأثیر آنها بر مصر اندک است.

الانتصار لواسطة عقد الامصار تألیف ابن دقماق (م ۸۰۹ق): ابراهیم بن محمد بن ایدم العلابی معروف به ابن دقماق در شهر قاهره متولد و در همان شهر فوت شده است. او در علوم مختلف تبحر پیدا کرد، ادبیات را دوست داشت و به آن مشغول شد، سپس به تاریخ متمایل گشت. کتاب «الانتصار» به عقیده حاجی خلیفه در کشف الظنون ده جلد بوده است که در مورد تاریخ و جغرافیای ده شهر بزرگ اسلامی نگاشته بود. «جلد چهارم و پنجم آن در باب فسطاط و اسکندریه به صورت نسخه خطی با خط خود ابن دقماق نوشته شده‌اند».^۲ این دو جلد اولین بار به کوشش فرولرس در سال ۱۸۹۳م در بولاق به چاپ رسیده است.^۳ در این کتاب چگونگی پیدایش شهر فسطاط، نام قبایل و افراد مشهوری که در صدر اسلام به مصر آمده‌اند و در آنجا سکنی گزیده‌اند، آمده است. به‌ویژه در مورد اسکندریه و عظمت این شهر و رفتار مسلمان‌ها با مردم آنجا مطالب مهمی دارد که در سایر منابع نیست. تحولات و رخدادهای دوران سفینیان در فسطاط و اسکندریه را به اختصار ذکر کرده است. او در کتاب خود مانند یک کتاب تاریخ محلی، همه مؤسسات یک شهر مانند پل‌ها، بازارها، بناها، مساجد، کاروانسراها، صومعه‌ها، آسیاب‌ها و غیره را با ذکر جزئیات آنها آورده است. از مؤلف، کتاب دیگری به نام

۱. الکندی المصری، کتاب الولاة و کتاب القضاة، ص ۲۶.

۲. ابن دقماق، الانتصار لواسطة عقد الامصار، مقدمه.

۳. عنان، مصر الاسلامیه و تاریخ الخطط المصریه، ص ۴۱ و ۴۲.

«الجواهر الثمین فی سیر الملوک و السلاطین»، با تحقیق محمد کمال و عزالدین بن علی در سال ۱۴۰۵ق توسط عام الکتب شهر بیروت منتشر شده است. المواعظ و الاعتبار بذکر خطط و الآثار معروف به «خطط» کتابی از تقی الدین احمد بن عبدالقادر بن محمد معروف به «مقریزی» (م ۸۴۵ق) است. او در سال ۷۶۶ق در شهر قاهره به دنیا آمد. چون جدش اهل بعلبک و منطقه‌ای از آن به نام المقارزه بوده، به مقریزی معروف است. این ناحیه محل رشد گیاه معروفی به نام الحاره المقارزه بود که از تیره زنجفیل هاست.^۱ وی با اینکه با فقه حنفی تربیت یافته بود، به مذهب شافعی روی آورد.^۲ او در سال ۸۰۱ق مسئول زندان قاهره شد و پس از آن مسئولیت خطابه جامع عمروعاص را بر عهده گرفت، سپس همراه الناصر، پادشاه مملوک مصر، به دمشق آمد و دوباره همراه او به مصر برگشت و به امور بحث و کتابت مشغول شد.^۳

مقریزی با ذهنی کنجکاو و بسیار دقیق به موضوعات مختلف توجه داشت؛ ولی بیشتر آثار او حاصل قطعات به عاریت گرفته از آثار دیگران است که در کنار هم آورده و منبت کاری شده است. اما به حق باید گفت این قطعات به خوبی برگزیده شده‌اند و اسناد گرانبهایی شمرده می‌شوند. «شاید مقریزی جز یک گردآورنده نباشد؛ ولی گردآورنده کننده‌ای موفق و بسیار هوشمند است» وی آثار خود را براساس مکان‌ها مرتب کرده است و «یک نویسنده جمع‌آوری کننده فولکلور علاقمند به افسانه‌ها بوده است».^۴

او صاحب عقلی بی‌مانند و نظری وسیع و کم‌نظیر بود که با همین خصوصیت جنبه‌های سیاسی و نظامی علم تاریخ را با جوانب مختلف اجتماعی مربوط می‌ساخت. وسعت فکری و عمق تفکر او را می‌توان در آثار او دید. او زعیم مدرسه تاریخی شگفت‌آوری شد که در قرن دهم هجری، تاریخ مصر را از جهات مختلف شکوفا کردند. او مالک یک کتابخانه بزرگ با کتب فراوانی از علوم مختلف و معارف آن عصر بود. در ضمن، تصدی چند منصب دولتی را بر عهده داشت که موجب آشنایی او با روش عملی حکومت و آگاهی بر نظام اداری و مالی و شرایط اقتصادی و اجتماعی مصر شد و چون به علم حدیث اشتغال داشت، باعث شد در فنون

۱. ج ۱، ص ۷۸۸.

۲. ابن تغری بردی، المنهل الصافی و المستوفی بعد الوافی، ج ۱، ص ۳۵۱.

۳. عبدالمنعم، تاریخ مصر سیاسی و الحضاری من الفتح الاسلامی حتی عهد الایوبیین، ص ۱۵.

۴. کارادوو، متفکران اسلام، ص ۱۳۰.